

Рівненський державний гуманітарний університет  
Факультет історії, політології та міжнародних відносин  
Кафедра політології та міжнародних відносин

## **«ПОЛІТОЛОГІЯ**

опорний конспект лекцій  
для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня спеціальності  
СЗ Міжнародні відносини

**Рівне-2025 рік**

**Політологія.** Опорний конспект лекцій для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня спеціальності СЗ Міжнародні відносини. Рівне. РДГУ. 2025. 50 с.

Розробник: к.політ. наук, доц. кафедри політології та міжнародних відносин **Кундеус О. М.**

Рецензенти:

**Чернюк І.А.** кандидат політичних наук, доцент кафедри суспільних наук Національного університету водного господарства та природокористування.

Наведено теоретичний матеріал за темами курсу, розкрито сутність основних галузевих політичних теорій, висвітлено механізми взаємодії, актуальні проблеми розвитку українського суспільства.

Затверджено на засіданні кафедри політології та міжнародних відносин  
Протокол від 29 травня 2025 № 7

Схвалено навчально-методичною комісією факультету історії, політології та міжнародних відносин  
Протокол від 10 червня 2025 року № 6

©Кундеус О.М., 2025 рік

©РДГУ, 2025 рік

## **Зміст**

1. ПОЛІТОЛОГІЯ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ.
2. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ
3. ДЕМОКРАТІЯ ЯК СПОСІБ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ
4. ДЕРЖАВА – ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ.
5. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА.
6. ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА
7. ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО
8. СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС

# **ТЕМА 1. ПОЛІТОЛОГІЯ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ.**

## **План.**

1. Становлення політології як науки і навчальної дисципліни
2. Предмет, структура і функції політології
3. Методи політології

### **1. Становлення політології як науки і навчальної дисципліни**

Політологія – це відносно нова дисципліна. З самої назви випливає, що політологія (в англomовних країнах встановився інший термін – "політологічна наука") – це наука про політику. Сам термін утворився з двох грецьких слів: *politike* (державні або суспільні справи) і *logos* (вчення, слово). Виникнення політології пов'язують з рубежем XIX-XX ст., коли вона стала на шлях активного теоретичного і методологічного розмежування з історією, юриспруденцією, соціологією та філософією. До цього політичне життя суспільства традиційно розглядалося в межах цих галузей знань. Але витoki сучасної політології необхідно шукати в політичних ідеях і теоріях попередніх історичних епох.

В історії розвитку політичного знання виділяють три великих етапи:

- перший етап сягає корінням в історію стародавнього світу, античності і продовжується до Нового часу (16-17 ст.); це період панування міфологічних, а пізніше – філософсько-етичних та теологічних пояснень політичних явищ і поступової їх заміни раціональними трактуваннями; при цьому політичні ідеї розвиваються в загальному потоці гуманітарних знань;
- другий етап починається з Нового часу і продовжується приблизно до середини XIX ст.: політичні теорії звільняються від релігійного впливу, набувають світського характеру і найголовніше – стають більш прив'язаними до конкретних потреб історичного розвитку; центральними питаннями політичної думки стають проблема прав людини, ідея поділу влади, правової держави і демократії; у цей період відбувається становлення перших політичних ідеологій, політика усвідомлюється як особлива сфера життєдіяльності людей;

- третій етап – це період становлення політології як самостійної наукової і освітньої дисципліни; процес оформлення політології починається приблизно у другій половині XIX ст., потім знадобиться майже сто років для кінцевого оформлення та професіоналізації політичної науки.

У післявоєнний період політологія суттєво розширила і сферу своїх досліджень.

Це перш за все такі питання, як:

- політичні системи (Г. Парсонс, Д. Істон, К. Дойч);
- політична культура (Г. Алмонд);
- політичні режими (Х. Арендт, К. Поппер, К. Фрідріх, З. Бжезинський);
- партії і партійні системи (М. Дюверже, Дж. Сарторі);
- конфлікт і консенсус у політиці (Р. Дарендорф, С. Ліпсет).

Політична наука збагатилася новими напрямками в дослідженні проблем демократії. Р. Даль, Дж. Сарторі, Й. Шумпетер розробили нові теоретичні моделі демократії. В останні десятиліття зросла цікавість до проблем політичної модернізації (С. Хантінгтон) і проблем створення умов, що визначають демократичні перетворення різних країн.

## **2. Предмет, структура і функції політології**

Як будь-яка наука, політологія має свій об'єкт і предмет дослідження. Під об'єктом науки розуміються сторони об'єктивної реальності, що підлягають розгляду. Не виключено, що один і той самий об'єкт може вивчатися різними науками під особливим кутом зору, з позиції свого предмету та методів. *Об'єктом* політології є політична сфера суспільства і всі процеси, що в ній відбуваються. Але існує більше десяти гуманітарних та соціальних наук, що розглядають політику: наприклад, філософія, соціологія, теорія держави і права, історія. У зв'язку з цим виникає питання про специфіку предмету політології, тобто того кола проблем, яке підлягає всебічному дослідженню.

У вітчизняній політології склались *дві позиції стосовно предмету політології*. Згідно з першою, *політологія* – це цілісна й інтегративна наука про політику, яка включає в себе весь комплекс часткових політичних знань. Сама ж політологія виступає як міждисциплінарне знання, а її предмет складає сукупність

закономірностей функціонування і розвитку різних сторін політичної діяльності, які досліджуються окремими субдисциплінами – політичною філософією, політичною соціологією, політичною психологією тощо.

Згідно з другою позицією, *політологія* – це загальна теорія політики, яка не намагається охопити всю політичну проблематику і має свій специфічний предмет дослідження: закономірності відносин соціальних суб'єктів з приводу влади і впливу, механізм владовідносин та взаємодій між владарюючими і підвладними, керованими і керуючими. При цьому влада розглядається як сутність феномену політики. Не вступаючи в дискусію про політологію, можна висловити думку, що "широке" і "вузьке" розуміння предмету політичної науки не суперечать одне одному, а співвідносяться як два "концентричні кола" накопичення політичного знання.

Призначення політології для суспільства розкривається в її *функціях*.

*Пізнавальна* функція полягає у дослідженні багатогранності політичних явищ з метою отримання знання про їхню сутність, зміст і закономірності розвитку.

*Аналітична* функція – всебічний аналіз політичних процесів, оцінка діяльності інститутів політичної системи.

*Прогностична* функція – вироблення наукових прогнозів подальших змін у політичній сфері, виявлення тенденції розвитку суспільних процесів.

*Інструментально-практична* функція – розробка рекомендацій для удосконалення яких-небудь сторін політичної практики.

*Політична* соціологія – формування громадянської культури.

Політичне знання допомагає зрозуміти людині свою роль у світі політики, озброює її політичним досвідом і усвідомленням своїх прав та можливостей.

### **3. Методи політології**

Сучасна політологія використовує різнобічні теоретичні, філософські, загальнологічні та емпіричні методи дослідження.

1. Серед методів теоретичного пізнання, тобто прийомів дослідження, способів узагальнення і формування системи знання, як правило, виділяють такі:

- інституціональний метод;

- соціологічний метод;
- системний метод;
- порівняльний метод;
- структурно-порівняльний метод;
- антропологічний метод;
- психологічний метод;
- біхевіористський метод;
- нормативно-ціннісний метод.

2. У другу групу входять філософські та загально-логічні методи, які використовуються не тільки в політології, але й в інших науках:

- діалектичний метод;
- метод сходження від абстрактного до конкретного;
- аналіз і синтез;
- індукція і дедукція;
- узагальнення.

3. Поряд з теоретичними в політології застосовуються численні емпіричні методи збору і аналізу інформації, запозичені з природничих наук, кібернетики і соціології. До них відносять:

- опитування;
- спостереження;
- статистичні методи;
- математичні методи;
- метод моделювання.

## ***Тема 2. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ***

### **План.**

1. Теоретичні моделі політичних систем
2. Структура політичної системи
3. Функції політичної системи
4. Типологія політичних систем

## 1. Теоретичні моделі політичних систем

Поняттям політичної системи розкривається характерний устрій політичної влади в конкретному суспільстві. *Політична система* – це цілісна сукупність державних і недержавних суспільних інститутів, правових і політичних норм, взаємовідносин політичних суб'єктів, засобом яких здійснюється влада і управління суспільством.

Поняття "система" прийшло у суспільні науки з біології і кібернетики. У соціології і політології його вперше використав американський дослідник Т.Парсонс. Інший американський політолог Д.Істон у 1953 р. вводить у науку і саме поняття "політична система". Сутність системного опису суспільства найбільше вираження отримала в теоретичних побудовах Т.Парсонса. Він підійшов до розгляду суспільства як складної відкритої системи, яка складається з чотирьох підсистем (економічної, політичної, соцієнтальної, підсистеми соціалізації), кожна з яких виконує певну функцію.

Значення теорії Парсонса для розвитку політології полягає в тому, що він заклав основи системного і структурно-функціонального підходів до дослідження політичної системи. З позицій системного підходу, політична сфера суспільства може бути розглянута як система.

Як і будь-яка система, вона буде володіти такими *ознаками*:

- складатися з багатьох взаємопов'язаних структурних елементів; цей взаємозв'язок забезпечує властивість цілісності і єдності системи;
- існувати в межах зовнішнього оточення чи середовища;
- мати кордони поширення і виділеність стосовно зовнішнього середовища;
- мати відкритий характер (тобто вона піддається впливам, що йдуть із зовнішнього середовища);
- характеризуватися такими властивостями, як потяг до рівноваги і стійкості, до адаптації і інтеграції.

У політології розроблено кілька теоретичних моделей функціонування політичних систем:

- системна;



- структурно-функціональна;
- інформаційно-кібернетична.

1. Системна модель вперше була розроблена Д.Істоном. Сутність політичної системи, за тлумаченням вченого, розкривається в її функції – авторитарному розподіленні цінностей у суспільстві. Процес функціонування системи описується через відносини обміну з зовнішнім середовищем. Вона зберігає стійкість, якщо знайдений певний баланс між імпульсами, що "входять", проникаючими у середовища, і імпульсами, що "виходять", що є реакцією системи на отриману інформацію. "Вхід" виражений двома видами імпульсів: вимога громадськості (підвищення заробітної плати, розширення соціальних програм, права і свободи громадян) і підтримка. Підтримка може проявлятися як у матеріальній формі (сплата податків, військова служба), так і у вигляді дотримання законності, повага до органів влади, до державної символіки, активної участі у політичному житті. Переробивши інформацію, політична система приймає конкретні рішення (закони, накази) і здійснює все для їх реалізації ("вихід"). "Вхід" і "вихід" складають безперервний цикл, який називається "петлею зворотного зв'язку".

Якщо імпульси, що "виходять", відповідають оцінюванню населення, то суспільна підтримка політичної системи посилюється. Підтримка з боку народу рішень і дій системи є умовою її легітимності.

Істон виділяє два види легітимності:

- дифузна (емоційна) легітимність є більш стійкою і може проявлятися у підтримці системи навіть в умовах криз;
- інструментальна (специфічна) легітимність більш короткочасна і орієнтована на результат і заохочення.

І навпаки, відсутність підтримки може призвести до кризи політичної системи. Дестабілізуючим фактором можуть стати помилкові рішення влади, прийняті або в результаті досить слабких імпульсів (система не має достатньої інформації для прийняття оптимальних рішень), або в результаті досить високих вимог, що викликає перенасиченість системи інформацією.

2. Структурно-функціональну модель політичної системи розробив Габрієль Алмонд. Політична система, на його думку, є типами дій, що стосуються прийняття політичних рішень. Головна функція системи – забезпечення легітимного примусу, що дозволяє зберегти суспільну стабільність.

Аналіз системи повинен здійснюватися на двох рівнях:

- інституціональному (дослідження політичних інститутів);
- орієнтаційному (дослідження політичної культури).

У структурному плані вона включає в себе формальні (урядові органи) і неформальні інститути (групові об'єднання), аспекти поведінки цих інститутів, активність окремих громадян.

На основі порівняльного аналізу політичних систем різних країн Алмонд прийшов до таких висновків:

- всі політичні системи мають власну структуру;
- політична система багатофункціональна;
- всі політичні системи виконують аналогічні універсальні функції, необхідні для соціального життя; функції виконуються різними інститутами (структурами) системи (суди, законодавчий орган, партії) і з різною частотою;
- всі політичні системи є змішаними в культурному розумінні;
- відмінність між простими (традиційними) і розвинутими системами полягає в диференціації (поділ, розчленування чого-небудь на окремі різноманітні елементи) функцій і спеціалізації структур. Ці системи подібні за функціями, але розрізняються за структурними характеристиками.

3. Інформаційно-кібернетичну модель політичної системи запропонував Карл Дойч. Використовуючи положення і термінологію, розроблені в кібернетиці, автор розглядає політичну систему через потоки інформації. Функція системи полягає в координації зусиль людей для досягнення поставлених завдань.

Процес функціонування системи складається з кількох етапів:

- етап перший: отримання інформації і формування блоку даних;
- етап другий: селекція (відбір) інформації – відбір і оцінка отриманої інформації;

- етап третій: прийняття рішень;
- етап четвертий: реалізація поставленої мети.

Прийняття рішень і їх корекція здійснюються з урахуванням результатів попередніх дій і на основі інформації про становище у суспільстві і про відстань, яка залишилася до мети.

## **2. Структура політичної системи**

Політична система має власну структуру, яку можна виразити у вигляді таких *підсистем (елементів)*:

- інституціональна підсистема;
- комунікативна підсистема;
- нормативна підсистема;
- культурно-ідеологічна підсистема;
- функціональна підсистема.

Провідна роль у політичній системі суспільства належить інституціональній підсистемі, яка забезпечує її цілісність і стабільність, формує нормативно-правову базу та інші засоби впливу на суспільство. Якщо політичні системи минулого виражалися мінімальною кількістю інститутів (більша частина функцій була зосереджена в руках монарха), то сучасна політична система відрізняється більш складною структурною диференціацією, тобто виділенням різних структур (інститутів) за функціональною ознакою.

Інститути організації, що входять в цю підсистему, умовно поділяються на такі групи.

### **1. Власне політичні:**

- держава – фундаментальний елемент політичної системи;
- політичні партії і окремі громадські організації, що мають політичний характер, причому сюди включаються опозиційні партії і організації.

Держава і партії мають безпосередній зв'язок з політикою, а політичні завдання і здійснення влади є безпосередньою причиною їх появи і функціонування. З партіями також пов'язані функції виявлення інтересів різних груп суспільства і перетворення їх у конкретні програми дій.

2. Не власне політичні: профспілки, молодіжні, ветеранські, підприємницькі союзи, екологічні рухи, ЗМІ тощо. Хоча політика не є прямою метою їх створення, вони виступають як групи тиску на державну владу і здійснюють суттєвий вплив на виборчі кампанії.

3. Неполітичні організації виражені спільнотами різного любительського типу (культурні, спортивні тощо).

### **3. Функції політичної системи**

Будь-яка політична система багатофункціональна. До її основних функцій належать такі:

- політичне керівництво суспільством, в тому числі визначення стратегічних завдань і перспектив суспільного розвитку;
- консолідація суспільно-політичного ладу на базі цінностей, ідеалів, символів;
- регулятивна функція – вироблення певних правил поведінки, притримуватися яких зобов'язані суб'єкти політики;
- мобілізація ресурсів: ця функція покликана забезпечити максимальне використання ресурсів суспільства для здійснення поставлених завдань;
- функція розподілення матеріальних і духовних цінностей тощо.

Існують і інші підходи щодо класифікації функцій політичної системи, з яких виділяють:

- авторитарне розподілення цінностей (передбачає контроль над процесом розподілення суспільних цінностей між різними суспільними групами);
- впорядкування політичних процесів (ця функція визначена самою природою політики);
- поновлення (розвиток) – пристосування до змін у суспільному житті;
- стабілізація, збереження соціальної цілісності.

### **4. Типологія політичних систем**

Політичні системи можна класифікувати, застосовуючи певну типологію.

1. Залежно від політичного режиму розрізняють такі політичні системи:

- тоталітарні (режими, за яких державна влада здійснюється шляхом: обмеження або порушення основних прав людини);

- авторитарні (заснований на беззастережному підпорядкуванні владі, авторитетові);
- демократичні.

2. За характером взаємодії з зовнішнім середовищем виділяють:

- відкриті системи;
- закриті системи.

3. В історичному аналізі використовується характеристика систем з позицій формаційного підходу.

Відповідно виділяються системи:

- рабовласницькі;
- феодальні;
- капіталістичні;
- командно-адміністративні.

4. Досить поширене виділення традиційних (до індустріальних) і модернізованих політичних систем.

5. Виділяють політичні системи перехідного типу, які включають у себе елементи модернізованої системи, що народжується, і елементи старої системи. Політична система сучасної України носить риси подібної перехідності, що проявляється у поєднанні лібералізму з авторитаризмом, у відсутності раціональної, тобто відповідальної і компетентної бюрократії, в слабкості інститутів громадянського суспільства.

6. Існують різні типології політичних систем, виділені за типом політичної культури, домінуючої у суспільстві, і станом політичної структури. Одна з них розроблена Д.Алмондом і Д.Пауеллом. Залежно від ступеня структурної диференціації виділяють примітивні, традиційні і сучасні системи.

### ***Тема 3. ДЕМОКРАТІЯ ЯК СПОСІБ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ***

#### **План.**

1. Сутність демократичного політичного режиму

## 2. Основні форми демократії

## 3. Теоретичні моделі демократії

### 1. Сутність демократичного політичного режиму

У перекладі з грецької демократія означає "влада народу" (demos – народ, cratos – влада). Більш розгорнуте визначення демократії, що стало класичним, було дано американським президентом А. Лінкольном у його відомій гетисбурській промові (1863): правління народу, вибране народом і для народу. Але, не дивлячись на очевидність трактування демократії як народовладдя, існує ряд проблем, які належать до змісту і функціонування демократії. Ці питання викликають серйозні суперечки, що знайшло відображення у появі різних теорій демократії, наголос робиться на різні її властивості: свободу (лібералізм), рівність (марксизм), участь народу у прийнятті рішень (партисипаторна теорія або демократія участі), конкуренцію за голоси виборців між елітами (елітарні теорії).

Перше уявлення про демократію як форму правління виникло в античній Греції. Аристотель визначав демократію як "правління всіх". Але при розгляді історії становлення демократії виявляється, що поняття "всі" і "народ" не завжди співпадали. З усіх існуючих у минулому прикладів найбільш демократичною була "первісна демократія", де рішення приймали всі дорослі члени роду або племені.

Найвизначнішими подіями, які заклали основи демократичної тенденції, стали Англійська революція (1688), війна за незалежність Північної Америки (1775-1783) і французька революція (1789). У прийнятих у цей період документах – Білль про права (Англія), Декларації незалежності і Білль про права (США), Декларації прав людини і громадянина (Франція, 1791) – були висунуті демократичні цінності і принципи, які проглядаються у сучасній практиці функціонування системи представництва, взаємовідносини гілок влади і законодавства в галузі прав людини.

Але найбільш зрілих форм демократія досягла в середині ХХ ст., коли стали реальністю рівні для усіх верств суспільства громадянські і політичні права. Необхідно підкреслити, що сучасна демократія відрізняється від попередніх історичних моделей і іншими суттєвими ознаками: захистом прав людини,

визнанням права опозиції (тих, хто в даний момент залишився у меншості) захищати свою думку і критикувати уряд.

Що є сучасною політичною демократією? В узагальненому плані її можна визначити як режим, в якому народ має можливість реалізувати свою волю безпосередньо або через своїх представників, а влада несе відповідальність перед громадянами за свої дії.

Сутність демократії конкретизується в певній сукупності цінностей, інститутів і процедур. Головні з них такі: *суверенітет народу; періодична виборність; всезагальне, рівне виборче право і таємне голосування; гарантія основних прав людини; громадянські права; політичні права; соціальні й економічні права.*

Треба відзначити, що свобода слова, свобода друку, доступ до засобів інформації розглядаються демократичною спільнотою як необхідні умови реалізації інших прав.

Демократична практика останніх десятиліть характеризується визнанням необхідності гарантувати колективні права релігійних, етнічних і мовних меншин. Вони включають у себе гарантії проти появи дискримінації у будь-якій формі, а також право на збереження самобутності.

Конституція – документ, що закріплює права і свободи громадян, обов'язки держави щодо захисту цих прав та передбачає механізм вирішення суперечок між особистістю і державою.

Принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову у побудові державного апарату дозволяє уникнути можливості зловживань з боку будь-якої з гілок влади.

Наявність розвинутої системи представництва (парламентаризму).

Політичний плюралізм дозволяє легально діяти не тільки політичним і суспільним рухам, що підтримують політику уряду, але й опозиційним партіям і організаціям.

Демократична процедура прийняття рішень: вибори, референдуми, парламентське голосування тощо.

Принцип більшості передбачає прийняття рішень більшістю голосів при одночасному визнанні права меншості проявляти незгоду, меншість (опозиція) має

право виступати з критикою на адресу правлячої влади і висувати альтернативні програми, створювати свої об'єднання.

Вирішення конфліктів мирним шляхом.

## **2. Основні форми демократії**

Залежно від форм участі народу у здійсненні влади виділяють пряму і представницьку демократію.

*1. Пряма демократія.* У прямій демократії між волею народу і її втіленням у рішення немає опосередкованих ланок: народ сам бере участь в обговоренні і прийнятті рішень.

Законодавство багатьох країн передбачає: безпосередні форми участі громадян у законодавстві – референдум і ініціативні рухи.

*Референдум*, який інколи називається плебісцитом (що в дослідному перекладі – народне рішення), є прямим голосуванням народу з найважливіших державних питань. Розрізняють два види референдумів. Одні з них є своєрідним опитуванням, за результатами якого закони не приймаються, але влада повинна враховувати його результати. Наприклад, у березні 1991 року був проведений референдум колишнього Радянського Союзу з приводу збереження СРСР в оновленому вигляді, в грудні того року 1991 р. – Український референдум – про незалежність України. Результати референдумів другого виду мають значення закону. З їх допомогою затверджуються конституції або поправки до неї, проекти законів.

*Ініціатива* – це процедура, засобом якої громадяни пропонують обговорити яке-небудь питання, безпосередньо на референдумі, або законодавчими органами. Ініціатива реалізується через збір певної кількості підписів громадян на підтримку проведення референдуму. До інших форм демократичної участі, які дозволяють громадянам впливати на владу, можна віднести демонстрації, мітинги, звернення до владних структур всіх рівнів і до ЗМІ.

*2. Представницька* (репрезентативна) демократія. У представницькій (репрезентативній) демократії воля народу виражається не прямо, а через інститут посередників, тому її ще називають делегованою демократією. Депутати, політичні лідери, отримавши "мандат довір'я" від народу через процедуру голосування,



повинні втілити цю волю в законах і рішеннях, які приймаються. Між народними представниками і тими, кого вони виражають, встановлюються відносини, засновані на повноваженнях і відповідальності влади перед народом.

### **3. Теоретичні моделі демократії**

Існують різні способи класифікації моделей і концепцій демократії. Залежно, як розуміється воля народу, в політології розрізняють ідентитарні і конкурентні теорії демократії.

*Ідентитарні теорії демократії* (від лат. Identitas – тотожність, ідентичність) виходять з того, що існує народ як певне цілісне утворення з єдиною волею, яка повинна бути виражена без опосередкованих ланок. Основний акцент переноситься на пряму демократію, а принцип представництва обмежується або заперечується взагалі. Суверенітет розуміється як здійснення загальної волі, при цьому сам індивід відчужує свої права на користь спільного.

*Конкурентна теорія демократії* виходить з визнання можливого неспівпадання інтересів різних груп і права виражати власну думку. Визнається законність існування у суспільстві протиріч і конфліктів, завдяки чому і складається політична воля, основою для згоди вважається принцип більшості, але визнається, що меншість має право бути почутою. Ідея конкурентної демократії конкретизується в ліберальних і плюралістичних теоріях демократії.

*Ліберальна концепція демократії* заснована на парадигмі автономії особистості і її первинності щодо народу, на вимозі обмеження зовнішнього тиску на індивідуальну свободу, на ствердженні, що вся політична влада в результаті знаходиться в руках людей.

*Мажоритарна теорія* виходить з класичного уявлення про демократію, правління народу розуміється як правління більшості народу. В цій інтерпретації демократія повинна бути максимально наближена до прямих форм, а уряд зобов'язаний реагувати на думку народу. В свою чергу, громадяни мають можливість контролювати своїх представників в органах влади, вибирати мудрих і компетентних, знову перебираючи їх або відмовляючи їм у довірі.

*Теорія партисипаторної демократії* (демократії участі). Подібні уявлення про демократію знайшли продовження і конкретизацію в теорії партисипаторної демократії або демократії участі, сама теорія, розроблена в 60-х рр. XX ст. була досить популярною серед ідеологів лівих партій і рухів.

Головні положення цієї теорії такі:

- залучення всіх верств суспільства в політичний процес від вироблення рішень до їх здійснення;
- поширення принципу участі на неполітичні сфери, наприклад, в освіті (доступність отримання освіти), в економіці (самоуправління і робітничий контроль на виробництві);
- децентралізація прийняття рішень – це означає, що з менш складних питань рішення приймаються через процедури прямої демократії;
- спрощення процедури виборів, стосовно США ідеологи лівих наполягають на відміні інституту виборців і на перехід до прямих виборців, на відміні системи реєстрації виборців.

*Плюралістична теорія* демократії переносить акцент з загальної маси виборців на організовані групи інтересів. Демократія в цьому трактуванні – це правління народу, але який діє через конкуруючі групові інтереси.

Ця теорія включає в себе такі положення:

- суспільство складається з численних груп, які об'єднуються особливими економічними, релігійними, етнічними або культурними інтересами;
- групи є головними суб'єктами політики, намагаються вплинути на владу;
- визнається конкуренція між групами за вплив на прийняття урядових рішень;
- в суспільстві існують різноманітні, незалежні від уряду центри влади – фірми, університети, партії тощо;
- політична воля народу, виражена в рішеннях влади, є компромісом між різними груповими інтересами;
- держава виступає як нейтральний арбітр між групами інтересів, що суперничають, а самі державні структури децентралізовані таким чином, щоби забезпечити групам інтересів відкритий доступ до чиновників.

*Теорія поліархії.* Однією з найбільш відомих теорій плюралістичної демократії є теорія поліархії, розроблена Р.Далем. На думку вченого, те, що називають демократичними режимами, – це поліархії (з грецьк. *arhe* – суверенітет, початок, *poli* – багато), де влада здійснюється не усім народом, а багатьма. Демократія – це ідеал, до якого треба наближатися, але якого повністю не можна досягти, оскільки весь народ не може управляти.

Поліархія як політичний режим включає в себе:

- політичну конкуренцію і участь;
- політичний плюралізм;
- право громадян створювати незалежні організації, в тому числі політичні партії і групи за інтересами;
- політичні свободи, серед яких – право громадян отримувати інформацію з альтернативних джерел;
- право опозиції заперечувати рішення уряду;
- вільні і чесні вибори, відкритий характер конфліктів між політичними лідерами.

*Теорія консенсуальної демократії.* У політологів велику цікавість викликає концепція консенсуальної демократії, розроблена А.Лейхартом. Сутність демократії розкривається у процедурних механізмах прийняття рішень, що дозволяють врахувати інтереси різних меншин. Ключовими моментами даної моделі демократії є чотири принципи:

- максимальна автономність кожної групи при вирішенні своїх внутрішніх питань;
- пропорційне представництво в органах влади і в розподіленні ресурсів;
- коаліційний уряд;
- принципи взаємного вето, що гарантує меншинам додаткові механізми захисту власних інтересів.

*Теорія елітарної демократії.* Суперечливим є і питання про масштаб політичних атрибутів представницької демократії, основоположниками мінімалістських трактувань демократії, які розвиваються у межах елітарних теорій, були М.Вебер і

Й.Шумпетер. М.Вебер запропонував модель плебісцитарної демократії, в якій демократія виступає способом вибрання лідерів і способом надання їм влади легітимного характеру. Однак класичну формулу елітарних теорій демократії визначив Й.Шумпетер: демократія - це суперництво еліт за голоси виборців, таким чином, в елітарних теоріях демократія виступає не як правління народу, а правління еліт (правління меншості) із згоди народу. Ідея Шумпетера отримала подальший розвиток і була доповнена критеріями лібералізму.

#### ***Тема 4. ДЕРЖАВА – ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ.***

##### **План.**

1. Концепції походження держави.
2. Ознаки і сутність держави.
3. Функції держави.
4. Структура і форми держави.

##### **1. Концепції походження держави**

Центральним елементом політичної системи виступає держава. В повсякденному житті термін "держава" ототожнюється з країною або суспільством.

Але в науковій літературі існують два основних значення цього терміна:

- держава трактується як сукупність державних установ, тобто апарат управління суспільством;
- як особливий вид політико-правової влади суспільства.

У політології поширене інше визначення. *Держава* розуміється як організація політичної влади, яка поширюється на всю територію країни і її населення і володіє для цього спеціальним апаратом управління, видає обов'язкові для всіх постанови і володіє самостійністю при вирішенні внутрішніх і зовнішніх справ.

Існує декілька *концепцій походження держави*: теологічна, патріархальна, договірна, психологічна, класова (марксистська), теорія завоювання (насильства), расова, органічна, іригаційна, спортивна.

Як показують дослідження істориків і етнографів, не може існувати тільки одне пояснення щодо виникнення всіх держав. Більшість наведених теорій відображають певні групи факторів, що стали причинами генезису держави. Держава з'являється в

результаті розкладу родового ладу, коли влада вождів відособлюється від суспільства.

На цей процес впливали різноманітні *фактори*:

- поява приватної власності і майнової нерівності, а в результаті – і антагоністичних класів;
- ріст чисельності і збільшення густоти населення;
- завоювання одних народів іншими;
- потреба у захисті від зовнішніх ворогів;
- суспільний поділ праці і виділення управління в особливий вид діяльності;
- потреба в організації іригаційних робіт (держави Стародавнього Сходу).

Нарешті, виникнення держави було викликане потребою в судовому арбітражі.

## **2. Ознаки і сутність держави**

Держава має свої *специфічні риси*, які відрізняють її від усіх інших форм об'єднання людей (роду, сім'ї), інститутів і організацій (партій, рухів тощо).

1. Відділення публічної влади від суспільства, її неспівпадання з усім населенням, поява прошарку професійних управлінців. Сучасна держава поєднує професійний апарат управління з представницькою системою, яка формується через вибори.

2. Територіальний поділ населення. Закони і повноваження державних органів поширюються на людей, які проживають у контурі кордонів державної території.

3. Суверенітет. Це така властивість державної влади, яка виражається в її верховенстві і незалежності стосовно будь-яких інших влад всередині країни, а також у сфері міждержавних відносин. Виділяють внутрішній суверенітет, що означає право влади приймати або змінювати закони, обов'язкові для всього населення, і зовнішній суверенітет (в контексті міжнародних відносин), який передбачає свободу держави від контролю ззовні.

4. Монополія на легальне застосування сили, фізичний примус.

5. Монопольне право на стягнення податків і зборів з населення.

6. Організація суспільного життя на правових засадах. Без права, законодавства держава не в стані ефективно керувати суспільством, забезпечувати безумовну реалізацію рішень, що приймаються.

7. Претензія на представництво суспільства в цілому і захист загальних інтересів і спільного блага. Ніяка інша організація не може представляти і захищати всіх громадян і не володіє для цього необхідними засобами.

### **3. Функції держави**

Місце і роль держави в політичній системі суспільства розкривається в його функціях. Традиційно їх ділять на *внутрішні і зовнішні*.

До *внутрішніх* відносяться такі:

*Економічна* – захист існуючого способу виробництва, регулювання через правові механізми взаємовідносин між суб'єктами ринку, стабілізація економіки і створення стимулів для економічного росту, регулювання "природних" монополій (зв'язок, енергетика).

*Соціальна* – задоволення потреб людей в роботі, житлі, підтримці здоров'я, надання соціальних гарантій соціально незахищеним групам населення.

*Правова* – забезпечення законності і правопорядку.

*Політична* – забезпечення політичної стабільності, вироблення політичного курсу, що відповідає потребам максимально широких верств населення або потребам підтримки політичного панування класу власника.

*Освітня і культурно-виховна*.

*Екологічна* – охорона природного середовища.

До *зовнішніх* функцій належать такі:

- захист інтересів держави;
- забезпечення оборони країни;
- розвиток співробітництва і інтеграції з іншими країнами.

### **4. Структура і форми держави**

Як політична структура, держава має складну будову і включає в себе систему органів і установ, яка отримала назву механізм держави.

У структурі держави виділяють три гілки державної влади і відповідно три види органів влади:

- законодавча влада, яка приймає закони та інші важливі документи, що визначають життя країни;
- виконавча влада, що забезпечує виконання законів і здійснює повсякденне управління державою;
- судова влада, покликана здійснити правосуддя і вирішення юридичних суперечок.

У системі управління можна виділити також інститут глави держави (інститут президентства або інститут монархії), контрольно-наглядові органи, які здійснюють контроль за виконанням норм права і притягнення винних до відповідальності (прокуратура, спеціальні органи контролю), органи державної безпеки, збройні сили, місцеві органи влади.

Подальший аналіз держави пов'язаний з виділенням можливих форм держави.

- форми державного правління;
- форми державного устрою;
- форми політичного режиму. (

1. **Форма правління держави** – це структура вищих органів державної влади, порядок їх утворення і розподілення, компетенції між ними. Держави за формою правління класифікуються на республіки і монархії.

*Монархія* (з грець. monarhia – єдиновладдя) – форма правління, при якій верховна державна влада здійснюється одноособово і переходить, як правило, за спадковістю. Сучасні форми монархії розрізняються за такою різновидністю, а саме: абсолютна монархія (Саудівська Аравія, Оман, Катар), конституційна парламентська (Великобританія, Іспанія, Норвегія, Японія тощо) і дуалістична (Йорданія, Кувейт, Марокко, Бахрейн).

*Республіка* (від лат. respublica – суспільна справа) – форма правління, при якій верховна державна влада здійснюється виборними органами, що обираються населенням на певний термін.

У сучасних державах переважають два основні різновиди республіканської форми правління:

- парламентська (ФРН, Італія, Індія, Ізраїль);
- президентська республіка (США, Аргентина, Мексика тощо). Кожна з них передбачає власну модель поділу влади.

У деяких країнах склалися форми правління, які важко поєднати з вищеназваними "чистими" формами. Їх називають змішаними. Ці моделі можуть бути найрізноманітнішими: одні з них тяжіють до парламентських форм правління, інші – до президентських.

Західні політологи М.С.Шугарт і Дж.М.Кері виділили три можливі моделі:

- прем'єр-президентську;
- президентсько-парламентську;
- асамблейно незалежну.

**2. *Форми державного устрою.*** Форма державного устрою характеризує територіальний поділ держави і співвідношення повноважень центральних і регіональних (місцевих) органів влади.

Головними формами державного територіального устрою є унітарна держава, федерація і конфедерація.

*Унітарна* (від лат. unitas – єдність) держава передбачає поширення на всю її територію єдиної системи права, органів державної влади і управління, єдиного громадянства.

*Федерація* (від лат. federatio – союз, об'єднання) – це складна союзна держава, що складається з державних утворень (штатів, кантонів, республік, земель тощо), що володіють певною політичною самостійністю в межах розподілення повноважень між загальнофедеральним центром і суб'єктами федерації.

*Конфедерація* – союз юридично і політично незалежних державних утворень для здійснення конкретних сумісних завдань. Такими завданнями є оборона, зовнішня політика, економічне співробітництво. Члени конфедерації зберігають свій державний суверенітет, незалежну систему органів влади, власне громадянство, валюту і законодавство. Конфедеративна держава нестійка і переростає або у



федерацію (США у XVIII ст., Швейцарія в XIII ст., Німеччина у XIX ст.), або розпадається.

**3. *Форми політичного режиму.*** Політичний режим — це сукупність засобів і методів, за допомогою яких правлячий клас (або група класів) здійснює своє економічне й політичне владарювання, свою владу в суспільстві. І ще: політичний режим — це середовище й умови політичного життя суспільства, інакше кажучи, відповідний політичний клімат, що існує в суспільстві на даному етапі історичного розвитку.

Виділяють такі основні політичні режими:

- тоталітарний,
- посттоталітарний,
- демократичний,
- авторитарний.

## ***Тема 5. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА***

### **План.**

1. Сутність влади: основні теоретичні підходи
2. Види влади. Специфіка політичної влади
3. Структура політичної влади
4. Легітимність влади

#### **1. Сутність влади: основні теоретичні підходи**

Природа влади — першоджерела влади. Віссю, навколо якої обертається все політичне життя, є влада. Вона повсюдна і пронизує всі структури суспільства, виступаючи його цементуючим елементом, підтримуючи внутрішню цілісність, організованість і ієрархічність суспільних відносин. Суспільство, полишене влади, пронизане хаосом.

У політологічній теорії не склалося єдиного визначення влади. Найбільш часто наводяться:

- силове, яке трактує владу як панування і примушення до підкорення;
- вольове, що розуміє владу як здатність проводити свою волю навіть наперекір опору (М.Вебер);

- влада як вплив. Зміст впливу полягає в здатності впливати на поведінку інших. Така взаємодія описується формулою: влада А над Б є здатність добиватися того, щоби Б "ніколи не зробив би без впливу А" (Д.Даль);
- телеологічне, відповідно до якого влада – це досягнення певної мети;
- інструменталістське, що трактує владу як здатність до мобілізації ресурсів для досягнення певних цілей;
- конфліктне, що зводить владу до позиції панування, пов'язаної із здатністю окремих груп і індивідів контролювати механізм розподілення дефіцитних суспільних цінностей;
- структуралістське, яке характеризує владу як особливі відносини між керівником і керованим.

Наведені визначення не є взаємовиключними. Акцентуючи увагу на різних аспектах влади, вони взаємно доповнюють одна одну. Визнаючи факт, що на сьогодні в науці склалася загальна теорія влади, вітчизняні політологи систематизували численні теорії влади. Було виділено кілька концептуальних підходів при розгляді сутності влади.

*Реляціоністські теорії* (від англ. relation - відносини) розуміють владу як взаємодію індивідів, в яких один індивід змінює поведінку іншого.

*Системні теорії* влади розглядають владу як безособову властивість будь-якої соціальної системи.

*Біхевіоралістські концепції* влади, як і реляціоністські теорії, розглядають владу як відносини між людьми, при яких одні володарюють, а інші підпорядковуються. Сутність влади корениться в природі людини: її біологічних чи психологічних особливостях.

*Психологічні* трактування виводять владу з психології людини, з волі до влади. Більшою популярністю в поясненні природи влади користується психоаналітична традиція, яка виводить потяг до влади з несвідомих імпульсів.

*Антропологічний* підхід випливає з природи людини. Одна з оригінальних теорій була створена Е.Канетті. Джерело влади – страх кожного окремого індивіда, який породжується загрозою насильницької смерті. Цей страх заставляє людей

об'єднуватися в масу. Влада діє на індивіда і масу наказом і загрозою смерті, чим сильніше від влади виходить загроза смерті, тим ця влада більш абсолютна. Диктаторська влада спирається на зростання маси мертвих і є тріумфом живого. Найпатологічніший випадок, на думку Канетті, – А.Гітлер і Й.Сталін, в основі влади яких лежала величезна маса мертвих ворогів і співвітчизників.

*Структурно-організаційний і системний підходи* виводять владу за рамки психології і пов'язують її з природою організації (своєрідний "ефект" організації), зі статусом індивіда в організації, що дає йому можливість ставити умови іншим і використовувати ресурси влади, негативні чи позитивні санкції.

*Соціологічний* підхід виводить природу влади з контексту суспільних відносин. Так, наприклад, марксизм акцентує увагу на класовій природі влади. Відносини панування і підпорядкування визначаються логікою економічних відносин, економічною нерівністю.

## **2. Види влади. Специфіка політичної влади**

Багатозначність влади проявляється й у іншому аспекті: влада може виступати як соціальна, тобто бути присутньою у відносинах між великими соціальними групами, і як міжособова (у стосунках між друзями, між подружжям тощо). Соціальна влада проявляється в політичній і неполітичній формах. Політична влада взаємопов'язана з іншими видами соціальної влади, причому всі вони можуть бути використані в політичних цілях. Інші види соціальної влади виділяються залежно від сфери поширення і методів володарювання.

Економічна влада означає контроль над ресурсами, що мають вартісне вираження власністю, над матеріальними цінностями.

Адміністративно-примусова (політична влада у вузькому значенні) передбачає опір на силові ресурси і означає контроль за людьми за допомогою застосування або загрози застосування фізичної сили.

Духовно-інформаційна – культурна, релігійна, влада ЗМІ. Особливого значення у сучасному суспільстві набули ЗМІ, оскільки виступають основним каналом впливу на масову аудиторію. О.Тоффлер визначив владу ЗМІ в сучасному суспільстві таким

чином: вона дозволяє досягти поставленої мети, мінімально витрачаючи ресурси влади, дозволяє перетворити супротивників у союзників.

Специфіка політичної влади пов'язана із здатністю індивідів, груп і їх організацій реалізувати свої інтереси і волю за допомогою засобів політико-державного управління і контролю. Політична влада поділяється на державну і суспільну, носіями якої є партії, суспільні рухи, ЗМІ.

До інших проявів специфіки політичної влади можна віднести такі:

- на відміну від міжособистісної, політична влада присутня у відносинах між великими соціальними групами, державами, співтовариствами, суспільними організаціями;
- політична влада передбачає необхідність організаційних процедур для вираження інтересів спільної у політичній сфері, інституціональну оформленість (вираження політичного інтересу через партію, державу та інші інститути);
- можливість використання найрізноманітніших ресурсів (економічних, примусових, інформаційних тощо);
- поєднання відкритих і тіньових центрів влади, що діють приховано, поза сферою суспільного контролю;
- моноцентричність, тобто наявність єдиного центру прийняття рішень (на відміну від влади економічної, яка в умовах ринку передбачає плюралізм суб'єктів влади);
- ієрархічність відносин влади;
- делегування (передача) частини владних повноважень від одного суб'єкта іншому, який бере на себе відповідальність за їх виконання (модель: центральна влада – місцева влада);
- ідеологічність.

Спеціальне призначення політичної влади неоднозначне, що проявляється в її здатності виступати фактором як інтеграції, так і дезінтеграції суспільства. В першому випадку за допомогою влади підтримується суспільний порядок,

вирішуються конфліктні ситуації, у другому – забезпечується панування одних соціальних груп над іншими.

### **3. Структура політичної влади**

Структура влади – це ті компоненти, без яких вона не відбувається. Такими є її суб'єкт, об'єкт, підпорядкування об'єкту, джерела і ресурси влади.

Влада може здійснитися тільки через взаємодію суб'єкта влади і її об'єкта. Суб'єкт виражає свою волю щодо об'єкта через наказ (розпорядження, команду), що супроводжується загрозою санкції у випадку його невиконання.

Суб'єкти політичної влади мають багаторівневий характер: її первинний рівень виражений індивідами, вторинний – політичними організаціями, суб'єкти більш високого рівня – політичні еліти і лідери. Суб'єкти влади виділяються і за іншими критеріями. Вони можуть бути розглянуті і через призму їх публічності, відкритості для суспільства.

З цієї позиції можна виділити:

- відкрити (видиму) владу: безпосередні учасники здійснення політичної влади – публічні політики: президенти, депутати, лідери опозиції, парламентських фракцій тощо;
- напівприховану владу, під якою розуміються групи тиску, що використовують різні канали впливу – від законних (через ЗМІ, взаємодію з представниками влади, демонстрації, ініціативи, пожертвування у виборчі фонди партій і політиків) до незаконних (підкуп, шантаж) на офіційну владу. У зв'язку з цим вживається поняття лобізм, під яким розуміють тиск з боку певних груп інтересів на державну і виконавчу владу з метою прийняття вигідних для груп рішень.
- тіньову владу, яка себе не афішує. До подібного "тіньового сектора" влади можна віднести, наприклад, органи національної безпеки, які використовують свої знання про становище в країні для маніпулювання політичними лідерами; армійські угруповання, кримінальні структури, якщо вони мають важелі тиску на владу.

Влада не може бути без підпорядкування об'єкта. Здатність до підпорядкування залежить від кількох факторів: засобів (ресурсів) впливу, якими володіє суб'єкт, і від мотивації підпорядкування, яка може бути викликана:

- страхом за свою безпеку, страхом залишитись без певних благ;
- звичкою виконувати накази;
- апатією;
- переконанням у необхідності підпорядкування;
- зацікавленістю, щоб бути в підлеглих;
- відчуттям обов'язку;
- авторитетом суб'єкта влади.

Влада, побудована на інтересі і переконанні, є найбільш стабільною, тому що передбачає добровільне виконання розпоряджень, що робить лишнім застосування негативних санкцій. Однією з найбільш прийнятних для влади мотивацій підпорядкування є авторитет суб'єкта влади. Навпаки, влада, заснована на страху і примусі, породжує бажання об'єкта "піти" з поля влади.

Ресурси влади являють собою все те, що може бути використане для впливу на інших, що підвищує потенціал і силу впливу суб'єкта влади. Існують відкриті і приховані типи впливу.

У першому випадку використовуються такі ресурси, як:

- силовий примус;
- закон – традиція, звичай;
- стимулювання – створення стимулів, якими виступають матеріальні та інші блага, що ними об'єкт влади нагороджується в обмін на поведінку, що вимагається.

Існують і інші класифікації ресурсів. Наприклад, ресурси поділяються залежно від сфер життєдіяльності.

*Економічні ресурси* – матеріальні цінності, необхідні для суспільного виробництва і споживання, гроші, родючі землі, продукти харчування тощо.

*Соціальні ресурси* – соціальні і демографічні структури, соціальна інфраструктура: освіта, медичне обслуговування, соціальне забезпечення тощо.

*Культурно-інформаційні ресурси* – знання й інформація, а також засоби їх отримання і поширення.

*Адміністративно-правові ресурси* – система управління, сукупність владних установ.

*Силові ресурси* – це зброя і апарат фізичного примусу (армія, поліція, внутрішні війська, спецслужби, суд і прокуратура з їх матеріальними атрибутами: будівлями, спорядженням, тюрмами).

#### **4. Легітимність влади**

Дієздатність влади багато в чому залежить від її легітимності. Це один з показників ефективності політичної влади. В легітимності відображається ставлення громади до влади, її можна визначити як стан влади, коли вона визнається більшістю народу законною і справедливою. Легітимність і авторитетність влади – явища певною мірою схожі. Легітимність означає згоду народу з владою, коли він добровільно визнає її право приймати рішення, які повинні виконуватися. Чим нижчий рівень легітимності, тим частіше влада буде спиратися на силовий примус. Від легітимності потрібно відрізняти легальність влади. Це юридичне поняття, яке означає відповідність влади діючим законам. Наприклад, влада президента легальна, тому що він обраний відповідно до законів і в здійсненні своїх повноважень опирається на закон; влада монарха легальна, тому що не був порушений порядок престолонаслідування.

*Легітимація* – це спосіб або процес, методом якого влада отримує виправдання. Ідеальні легітимності (рівень 100% підтримки населенням) не буває. У будь-якому суспільстві є люди, що порушують закони або ставляться до влади апатично. Нарешті, в демократичному суспільстві існує опозиція офіційній владі. Відповідно будь-яка влада повинна підтверджувати свій авторитет, доказувати населенню, що саме вона найбільшою мірою відповідає його інтересам.

Яким чином влада набуває легітимності? Тут принагідно звернутися до теорії легітимності М.Вебера, яка вважається класичною в політології. Він виділив три можливих типи легітимності (панування) залежно від її джерел.

*Традиційна* легітимність спирається на традицію, на колись встановлений порядок.

*Харизматична* легітимність заснована на вірі в особисті якості лідера. В харизматичному лідері бачать втілення таких якостей, як мудрість, святість, героїзм.

*Легальна (раціональна)* легітимність має за джерело раціонально встановлені правила, норми (закони). В демократичних країнах це основний тип легітимності, що опирається на конституції і конкретні правові норми. Саме вони виступають посередниками між владою і народом, будучи обов'язковими і для народу, і для керівництва.

## **Тема 6. ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА**

### **План.**

1. Поняття еліти. Теорії еліт.
2. Причини елітизму. Функції і типи еліт.
3. Канали і системи рекрутування політичної еліти.
4. Особливості еволюції політичної еліти України.

### **1. Поняття еліти. Теорії еліт**

Владні відносини передбачають наявність двох сторін: керуючих і керованих. Взаємовідносини між ними характеризуються асиметричністю: кількісна нечисленна керуюча група здійснює суттєвий вплив на спосіб життя значної за кількістю групи пересічних громадян. Ця керуюча меншість називається "елітою".

Термін "еліта" (від фр. *elite* – кращий, відбірний) увійшов у наукову термінологію на рубежі XIX-XX ст. У широкому соціологічному контексті ним позначається вищий, відносно замкнутий за чисельністю прошарок суспільства, контролюючий його основні економічні, політичні і культурні ресурси.

При розгляді еліти стосовно до сфери політики вчені оперують двома близькими, але не ідентичними термінами: "політична еліта" і "володарююча еліта". Найбільш містким є поняття "володарююча еліта": це всі групи, які можуть і реально здійснюють вплив на владу.

Політична еліта - це певна група суспільства, яка концентрує у своїх руках державну владу і відповідає за вироблення стратегії розвитку всієї системи.



Елітарний підхід до розгляду суспільства був обґрунтований зусиллями: Гастано Моска, Вільфредо Парето, Роберта Міхельса.

Г.Моска вводить спочатку поняття "політичного класу", а потім більш широке – "правлячого класу" для визначення тієї групи людей, яка, володіючи певними якостями і ресурсами - високе становище у суспільстві, військова сила, священний сан, багатство, походження (переважно народження, сімейні зв'язки), знання і досвід управління – монополізує владу в своїх руках.

В.Парето ввів у науковий обіг термін "еліта". У "Трактаті з загальної соціології" він визначив її як групу осіб, що володіють вищими показниками у своїй галузі діяльності. Висуванню людей в еліту сприяє наявність у них специфічних психологічних якостей, наприклад, інстинкту комбінацій, уміння передбачити і виражати приховані потяги мас. На думку Парето, у суспільстві поряд з елітою завжди існує "контреліта" (потенційна еліта) – особи, які за своїми психологічними якостями могли б увійти в еліту, але не ввійшли через своє соціальне становище.

Залежно від методів володарювання В.Парето виділив два типи еліт:

Еліта лисиць, в якій володіє "інстинкт комбінацій": здатність лавірувати, переконувати, обманювати. Прихід цієї еліти в систему управління втілює суспільну тенденцію до зміни.

Еліта левів. Для цього типу еліти характерна ставка на силові методи впливу і нездатність до укладання компромісів. Леви виражають консерватизм, тенденцію до стабільних форм організації суспільного життя.

Р.Міхельс у своїй праці „Соціологія політичних партій в умовах демократії”, дослідивши соціальні механізми, що породжують елітарність суспільства, зробив висновок, що причини ховаються не в якостях людей, а в сутності самої організації: будь-яка організаційна система вимагає виділення керівного апарату і невідворотно відтворює олігархію. Виділення елітарних груп у сучасному суспільстві, де значну роль відіграють партії, він назвав "залізним законом олігархізації". Сама еліта, в розумінні Міхельса, – це активна меншість, що намагається вийти з-під контролю громадян і підпорядковує політику власним інтересам. Дослідник робить висновок,

що демократія навряд чи здійсненна, тому що обов'язково перетворюється в олігархію.

У другій половині XX ст. до дискусій про сутність еліт додалися дискусії про їх склад. Виділилися *два підходи*:

1. Концепція плюралізму еліт містить такі положення:

Еліта неоднорідна, а складається з кількох елітарних груп. Вплив кожної з них обмежується чітко певною галуззю діяльності. Плюралізм еліт визначається різноманітністю соціальних груп: економічних, професійних, релігійних, демографічних.

2. Критична (ліволіберальна) концепція еліт пов'язана з іменем американського політолога Чарльза Райта Міллса. Опонуючи прибічникам плюралістичного підходу, він головною ідеєю висунув тезу про однорідність еліти. Еліта - це прошарок людей, які займають стратегічні командні посади, складається з політиків, представників бізнесу і військових. Збіг основних інтересів дозволяє їм приймати спільні рішення, що мають наслідки для народу. впливу на еліту.

Кожна з розглянутих теорій піддавалася критиці з боку багатьох політологів. Висунені положення не завжди адекватно відображають дійсність. Але невинуватим було б ігнорування багатьох положень цих теорій при дослідженні феномена еліт різних країн.

## **2. Причини елітизму. Функції і типи еліт**

Суттєві відмінності в розумінні суті еліти компенсуються спільним для усіх напрямів і шкіл поглядом на неї як на невід'ємний атрибут будь-якої (незалежно від історичної епохи) політичної системи. Найбільш загальними причинами завжди і з невідворотністю відтворюючих елітні групи у сфері політики, в літературі найчастіше виділяють:

1. Біологічну, психологічну і соціальну нерівність людей: відмінності у здійсненнях і можливості брати участь в політичному житті.

2. Негативне ставлення частини населення до політики.

3. Закон розподілу праці, який вимагає наявності певних професійних якостей і навичок у будь-якому вигляді діяльності, включаючи й управління.

4. Престижність управлінської праці, можливість отримання високого морального (нагороди, звання) і матеріального (гроші, подарунки) заохочення за свою працю.

5. Відсутність ефективних способів контролю, що йде "знизу", за діяльністю керівників і тягне за собою бажання останніх відособитися від суспільства.

6. Психологічна приналежність влади як способу самореалізації.

Ці та інші причини, що породжують елітизм, дають обґрунтування трактувати його як вічного супутника людства.

Будучи компонентом політичної системи, еліта виконує певні *функції*. До найважливіших з них відносяться:

- функція соціального моніторингу, яка передбачає постійне вивчення інтересів різних соціальних груп і побудову субординації цих інтересів;
- стратегічна функція, що має на увазі ініціювання соціальних змін і вироблення політичних ідеологічних доктрин, конституцій, законів, програм реформ;
- інтегративна функція – об'єднання суспільства на основі сформульованих елітою цінностей;
- організаційна функція – створення дієвого механізму втілення у життя політичних задумів; створення і корекція інститутів політичної системи; призначення кадрового апарату органів управління;
- функція рекрутування (висування) зі свого середовища політичних лідерів: політики державного масштабу не можуть з'явитися нізвідки, вони, як правило, пов'язані з певними сегментами самої еліти: законодавчою, виконавчою, регіональною, партійною тощо.

Ефективність виконання елітою вказаних функцій прямо залежить від міри внутрішньої згуртованості груп, що входять до неї. У межах зовнішньої єдиної еліти піддаються виділенню:

1. Групи, які розрізняються за обсягом своїх повноважень і рівнем компетенції: *вища еліта, середня еліта, місцева еліта, адміністративна еліта*.

2. Групи, які розрізняються за ступенем своєї інтегрованості у політичну систему: *правляча еліта, опозиційна еліта, контреліта*.

3. Групи, які розрізняються за характером свого впливу на маси: *спадкова еліта, ціннісна еліта, функціональна еліта*.

4. Групи, які розрізняються за способом свого формування і методами тиску на суспільну думку: *відкрита еліта, закрита еліта*.

### **3. Канали і системи рекрутування політичної еліти**

Під рекрутуванням у політології розуміється процес відбору і просування людей до активного політичного життя. Суттєве місце серед різних рівнів процесу рекрутування займає рекрутування еліти. Формування еліти в кожній конкретній країні на кожному конкретному етапі її розвитку відрізняється значною своєрідністю. Існують, однак, загальні закономірності процесу входження людей у правлячу групу. Універсальними для всіх країн є канали рекрутування еліти – ті соціальні інститути, входження в які дає людям змогу досягти влади.

До таких відносять: *політичні партії, бюрократичний апарат, церква і церковні релігійні організації, профспілки*.

Універсальними є й основні системи рекрутування еліти. Система рекрутування – це механізм формування і відтворення еліти, що включає в себе критерії, порядок і коло осіб, які здійснюють відбір. У найбільш загальному вигляді уявлення про системи рекрутування у формі демократичної і аристократичної тенденцій були сформульовані ще Г.Моска. Сучасна наука трактує їх відповідно як антрепренерську систему і систему гільдій.

Система гільдій передбачає закритий і неконкурентний характер відбору, який здійснюється достатньо вузьким колом осіб (селектором), повільне просування кандидатів вгору, до влади.

При антрепренерській системі відбір носить відкритий, конкурентний характер, здійснюється великим колом осіб (в ідеалі - всім населенням через вибори) і з різних за своїм становищем груп. Присутня тенденція регулярного поновлення еліти. Критерії відбору орієнтуються, в першу чергу, на особисті якості кандидата, на його вміння привернути до себе увагу людей, на здатність доказувати свою компетентність.

### **4. Особливості еволюції політичної еліти України**

Останнє десятиліття ХХ ст. в Україні стало періодом становлення нової пострадянської еліти. Головна особливість даного процесу – внутрішня суперечливість. З іншого боку, у надрах еліти до цих пір стабільно відтворюються зразки світогляду і поведінки, які були характерні для радянської номенклатури: прагнення виразити свій корпоративний інтерес, створити собі привілеї тощо.

Але не дивлячись на факт тісного взаємозв'язку з радянським правлячим класом, найбільш загальні якісні характеристики зазнали в кінці 90-х рр. ХХ ст. – на початку третього тисячоліття достатньо суттєвих змін:

- відбулося її значне омолодження (у порівнянні з радянським періодом на сімдесят років). Середній вік представника еліти кінця 90-х рр. ХХ ст. - сорок п'ять років;
- значно знизилася частка вихідців з нижчих верств суспільства; населення продемонструвало чітко виражене небажання голосувати за робітників і селян, протягом десятиліття частка цих верств в елітарних колах скоротилася приблизно у два з половиною рази;
- збільшилася кількість осіб з вищою освітою: якщо в радянські часи рекрутування відбувалося з кола осіб з вищою технічною освітою, то тепер у пошані юридична і економічна освіта.

Змінилася й сама система рекрутування. У пострадянський період став можливим номенклатурний шлях наверх для субелітних груп. Суттєвою ознакою сучасної української еліти є її структурна неоднорідність. Вона проявляється на рівні ціннісних орієнтацій. Виділяються три основних типи еліти залежно від її ставлення до реформ, що проводяться: ліберальна, неконсервативна і соціалістична. Неоднорідність проявляється також і на рівні одвічних статусних позицій людей, що складають теперішню українську еліту.

Крім вихідців з кіл радянської номенклатури, в ній чітко прослідковуються групи:

- колишніх дисидентів – противників комуністичного режиму;
- представників бізнесу, що зробили кар'єру і становище в період перебудови і після неї;

- колишніх кадрових офіцерів;
- наукової і художньої інтелігенції;
- політиків, вільних від номенклатурного минулого, що заявили про себе як про лідерів нових партій і рухів.

Спеціалісти роблять висновок, що, починаючи з кінця 90-х рр. XX ст. проявилася тенденція до відособлення еліти від суспільства і прагнення до самоізоляції. Крім того, поєднання влади і власності сприяє розквіту різних фірм "апаратного" підприємництва, коли політики, використовуючи переваги свого становища, починають безпосередньо займатися бізнесом.

Таким чином, процес формування нової демократичної еліти в країні далекий до свого завершення, висування на головні політичні долі людей принципово іншої, ніж сучасна, генерації політиків – справа швидше завтрашнього, а не сьогоднішнього дня.

## ***Тема 7. ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО***

### **План.**

1. Сутність політичного лідерства.
2. Стилi і типи політичного лідерства.
3. Імідж політичного лідера.

### **1. Сутність політичного лідерства**

Однією з головних функцій політичної еліти є висування зі свого середовища політичних лідерів (від англ. leader – ведучий, керуючий). Лідери виступають ключовими фігурами політичного життя і реально впливають на суспільні процеси. До таких прийнято відносити індивідів, які визнаються суспільством як керівники і отримують в силу цього право на прийняття політичних рішень. В ролі лідерів можуть виступати не тільки окремі особистості, але й цілі організації: партії (КПРС в колишньому СРСР), держави (США у сучасному світі).

Політичне лідерство як спосіб організації і реалізації влади методом надання виняткових повноважень окремим суб'єктам політики впливає з самої природи людини.

*Функції лідерів.*

До таких належать:

- діагностична – люди очікують від лідерів авторитетної, точної і своєчасної оцінки політичної ситуації у суспільстві;
- стратегічна – люди очікують від лідерів вироблення оптимального політичного курсу, що відповідає ситуації, яка склалася у суспільстві;
- мобілізуюча – люди очікують від лідерів постійного обґрунтування вірності даної ними оцінки політичної ситуації і їх спонукання до дій для досягнення поставлених завдань;
- інтегративна – люди очікують від лідерів створення атмосфери, в якій різноманітні суспільні групи могли би відчувати себе єдиним цілим;
- патронажна і арбітражна – люди очікують від лідера захисту від беззаконня і свавілля бюрократії, допомоги при надзвичайних і кризових ситуаціях;
- персоніфікація політичних явищ. Ця функція знімає відчуття безособовості політичних процесів, тому відповідальність за значні події суспільного життя, які мають як позитивні, так і негативні наслідки, покладаються на політиків.

## **2. Стилi і типи політичного лiдерства**

Багатогранність феномену лiдерства проявляється в iснуванні рiзноманiтних лiдерських типiв i стилiв.

Стиль лiдерства як стiйка вiдтворювана вiдмiтна модель здiйснення лiдером своїх функцiй фiксує своєрiднiсть його поведiнки, характер взаємодiї з наближеним оточенням i послiдовниками, цiннiснi орієнтацiї, особливостi прийняття рiшень i низка iнших факторiв. Психологи й полiтологи видiляють рiзні стилi лiдерства залежно вiд певних ознак.

1. Найпоширенiша типологiя акцентує увагу на характерi взаємовiдносин полiтика з найближчим оточенням (командою полiтика).

Вiдповiдно вiдрiзняють: авторитарний стиль; демократичний стиль; вiдсторонений стиль.

2. На основi такого критерiю, як ставлення лiдера до змiн i здатностi до iнновацiй, видiляють: консервативний стиль; iнiцiативний стиль; реформацiйне

лідерство; революційне лідерство; реалістичне лідерство; авантюристичне лідерство.

3. Залежно від мети, на яку орієнтований політик, виділяють: інструментальне лідерство; емоційне лідерство.

4. Багатогранність феномену політичного лідерства, що включає у себе стиль керівництва, домінуючі риси характеру, мотивацію до лідерства й образи лідера, існуючі у свідомості його послідовників, спонукала до життя різноманітні варіанти типологій лідерства. Одна з найпопулярніших типологій опирається на ідею М.Вебера про різні типи легітимності.

Залежно від природи авторитету, на якому побудована влада лідера, у політології виділяють: традиційне лідерство; харизматичне лідерство; раціональне лідерство.

5. Лідерство – явище багатофункціональне і вимагає від політика виконання найрізноманітніших ролей. В одних він буде більш успішним, в інших – ні. Тому багато типологій лідерства побудовані з урахуванням домінуючої функції лідера.

Так, наприклад, Г.Лассуелл розрізнив три типи лідерства:

- лідер-ідеолог, який маніпулює ідеями, концепціями суспільної перебудови (К.Маркс, Мао Цзедун, А.Лінкольн);
- лідер-агітатор, який маніпулює емоціями, настроями послідовників, який уміє захопити маси (Ф.Кастро, М.Л.Кінг);
- лідер-організатор, який маніпулює ситуаціями. Більшість сучасних політиків виступають в ролі адміністраторів і менеджерів.

Щоправда, сам учений не виключав, що політик може ефективно поєднувати в собі три функції, і бачив приклад цього у В.Леніні.

6. Авторитет багатьох політиків засновується на особистій репутації економістів чи юристів, а також на технократичній репутації тієї команди консультантів і помічників, на яку він опирається.

Професійна компетентність лідера полягає у його здатності згуртувати навколо себе команду експертів, здатну розробити ефективні економічні та політичні програми.

*Зовнішні фактори, що впливають на формування політичного лідера.*



Формування того чи іншого типу і стилю політичного лідерства визначається комбінацією факторів як суб'єктивного характеру (особистісні якості політика як людини), так і цілою низкою зовнішніх у відношенні до особистості обставин. Серед останніх факторів найбільшою мірою політичне лідерство визначають такі:

1. Політико-історичні фактори.
2. Політична культура.
3. Ситуаційний фактор.
4. Потенціал організації, на яку опирається політик.
5. Характеристики послідовників: їхні переваги, очікування та орієнтації, стереотипи мислення.

Індивідуальні риси, що впливають на формування лідера.

Крім вказаних факторів, характер лідерства визначається індивідуальними рисами політика.

Особисті якості політика: моральні, організаційні якості та здатності, що визначають професійність у сфері управління. Питання про те, які якості необхідні для успішної політичної діяльності, залишається відкритим.

### **3. Імідж політичного лідера**

Лідерство – це особливий механізм взаємозв'язку політика з послідовниками. На відміну від лідерства в малих групах, лідерство загальнонаціонального масштабу відрізняється відсутністю безпосередніх особистих контактів з масами. Це своєрідне дистанційне керівництво. Про політика як реальну людину та її лідерський потенціал ми, як правило, судимо за тим образом, який складається під впливом ЗМІ, політичної реклами і самих заяв політика, а також за результатами його діяльності. При цьому "віртуальний" образ політика не завжди співпадає з реальним прототипом. Наприклад, відсутність якоїсь якості, настільки важливої для створення позитивного образу політика, може бути компенсовано роботою іміджмейкерів, результатом чого стане видимість наявності цієї якості у людини. Образи політика, якоїсь організації, сформовані у суспільній свідомості, позначаються поняттям імідж.

Дослідники зазначають, що стосовно будь-якого політика, як і організації, можна говорити про кілька типів іміджів:

- дзеркальний (суб'єктивний), тобто образ політика у власних очах. Це те, що думає політик про самого себе;
- модельований бажаний імідж-образ, який команда політика намагається закріпити у суспільній свідомості;
- негативний імідж, що створюється опонентами;
- поточний імідж, позитивний чи негативний образ, який складається у суспільній свідомості як стихійно, так і в силу застосування спеціальних технологій.

Імідж політика складається з цілої низки компонентів, які в ідеалі повинні "працювати" на створення єдиного образу:

- програм, заяв, в яких відображені основні ідеї лідера;
- поведінки, що дозволяє продемонструвати риси характеру, які у суспільній свідомості пов'язуються з поняттям лідера;
- зовнішності (одяг, обличчя, фігура), жестів, красномовності;
- біографії: походження, освіта, професія, партійність.

Імідж включає в себе додаткові складові, які покликані наблизити політика до пересічного громадянина, роблячи його образ більш близьким і знайомим: це характеристики, що розривають взаємовідносини з членами сім'ї чи певні захоплення.

## ***Тема 8. СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС***

### **План.**

1. Зовнішня політика держави: функції, цілі, засоби.
2. Міжнародні відносини: поняття, суб'єкти, форми й принципи.
3. Сучасні тенденції розвитку міжнародних відносин.
4. Україна в сучасному геополітичному просторі.

#### **1. Зовнішня політика держави: функції, цілі, засоби**

***Зовнішня політика*** — це діяльність держави й інших політичних інститутів суспільства зі здійснення своїх інтересів і потреб на міжнародній арені.

Зовнішня політика будь-якої держави являє собою продовження внутрішньої політики, її поширення на відносини з іншими державами. Як і внутрішня політика, вона найтіснішим чином пов'язана з пануючим економічним укладом, суспільним і державним устроєм суспільства й представляє їх на міжнародній арені. Зовнішня політика поєднує національні інтереси й цінності із загальнолюдськими інтересами й цінностями, особливо в питаннях безпеки, співробітництва, зміцнення миру, рішення глобальних міжнародних проблем.

Об'єктивні фактори впливу на зовнішню політику представлені трьома групами.

Перша група – це *фактори внутрішнього соціального середовища*:

- політична структура суспільства;
- структура державного апарата;
- економічний потенціал суспільства;
- демографічна структура суспільства й ін.

Друга група – *фактори зовнішнього соціального середовища*:

- характер і стан суміжного оточення (суспільно-політична обстановка в сусідніх державах);
- блокова приналежність;
- ступінь інтегрованості в систему міжнародних відносин;
- загальний стан і тенденції розвитку системи міжнародних відносин.

Третя група – *геополітичні фактори*:

- географічне положення країни;
- особливості території;
- природні ресурси.

До *суб'єктивних факторів*, що впливають на зовнішню політику, належать:

- особиста здатність політичних лідерів;
- якість підготовлених і підписаних зовнішньополітичних документів;
- суспільна думка й настрої в суспільстві із приводу основних проблем і напрямків зовнішньої політики.

При розробці зовнішньополітичного курсу держави потрібно урахування всієї сукупності перерахованих факторів.

*Функцій держави у зовнішній політиці:*

1. *Оборонна* – протидія будь-яким проявам агресії з боку інших держав, захист прав й інтересів країни і її громадян за кордоном.

2. *Представницько-інформаційна* – має подвійне призначення: інформування свого уряду про становище й події в тій або іншій країні та інформування керівництва інших країн про політику своєї держави. Ця функція відіграє важливу роль у формуванні правильних уявлень про місце держави в розміщенні сил на міжнародній арені й дає можливість проведення реалістичної зовнішньої політики.

3. *Переговорно-організаторська* – спрямована на встановлення й зміцнення торгово-економічних, науково-технічних, культурних й інших зв'язків з різними державами.

Зовнішньополітична діяльність реалізується різними засобами: *політичними, економічними, військовими, інформаційно-пропагандистськими.*

*До політичних засобів* належить насамперед, дипломатія. *Дипломатія* – це офіційна діяльність держави у вигляді спеціальних інститутів, які здійснюють за допомогою спеціальних заходів, прийомів, методів, що установлені міжнародним правом і мають конституційно-правовий характер.

*Економічні засоби* зовнішньої політики мають на увазі використання економічного потенціалу даної країни для досягнення зовнішніх політичних цілей. Держава, що володіє сильною економікою, фінансовою потужністю, займає сильну позицію й на міжнародній арені. Навіть невеликі за територією держави, що володіють небагатими матеріальними й людськими ресурсами, можуть відігравати значиму роль на світовій арені, якщо в них розвинена економіка, яка базується на передових технологіях і здатна поширювати свої досягнення далеко за свої межі.

Дієвими економічними засобами є ембарго або, навпаки, режим найбільшого сприяння в торгівлі, надання інвестицій, кредитів і позик, іншої економічної допомоги або відмова в її наданні.

*До військових засобів* зовнішньої політики прийнято відносити військову міць держави, що має у своєму складі армію, її чисельність і якість озброєння, моральний стан, наявність військових баз, володіння ядерною зброєю.

Військові засоби можуть використовуватися як засоби прямого впливу, так і непрямого. Прямий вплив – це війни, інтервенції, блокади. До непрямих військових засобів відноситься випробування нових видів зброї, навчання, маневри, погрози застосування сили.

*Пропагандистські засоби* містять весь арсенал сучасних засобів масової інформації, пропаганди й агітації, які використовуються для зміцнення авторитету держави на міжнародній арені, сприяють забезпеченню довіри з боку союзників і можливих партнерів.

## **2. Міжнародні відносини: поняття, суб'єкти, форми й принципи**

*Міжнародні відносини* – це сукупність політичних, економічних, ідеологічних, правових, військових, культурних та інших зв'язків і відносин між державами й системами держав, між головними соціальними, економічними, політичними силами, організаціями й громадськими рухами, які діють на світовій арені.

Формування й розвиток міжнародних відносин відбувається під впливом цілого ряду факторів:

- складної світової економічної й політичної ситуації;
- балансу військово-стратегічних сил;
- діяльності міжнародних організацій;
- впливу окремих держав на хід подій у світі;
- стану природного середовища й ін.

*Суб'єктами* міжнародних відносин виступають держави, групи держав і союзи, урядові і неурядові організації.

Основними формами міжнародних відносин *виступають співробітництво, суперництво й конфлікт.*

*Співробітництво* реалізується за допомогою участі в діяльності різних міжнародних організаційних структур, укладенні двосторонніх і багатосторонніх договорів про дружбу й співробітництво. Найбільш перспективне співробітництво, яке адекватно відповідає геостратегічним інтересам суб'єктів міжнародних відносин, називається стратегічним партнерством.

Стратегічне партнерство припускає масштабні й взаємовигідні способи взаємодії у всіляких сферах громадського життя. Одночасно необхідною умовою стратегічного партнерства є спільність поглядів і підходів до ключових проблем міжнародної політики, глобального й регіонального розвитку.

*Суперництво* припускає мирний характер боротьби між державами за вигідну реалізацію свого національного інтересу, починаючи від розширення своїх капіталів і технологій до розміщення військових баз. Суперництво притаманне як країнам, що перебувають у відносинах стратегічного партнерства, так й у відносинах конфронтації.

*Конфлікти* на міжнародному рівні виникають тоді, коли не вдається врегулювати несумісні інтереси двох або декількох держав. Вони знаходять висвітлення в денонсації договорів, розриві дипломатичних відносин, економічній блокаді, провокуванні внутрішньої дестабілізації шляхом інформаційних диверсій, терористичних актів, військових переворотів тощо.

Міжнародні відносини ґрунтуються на двох принципах: *сили й права*.

*Принцип сили* означає, що держава або група держав здатні нав'язати іншим державам свої інтереси, розширювати свій вплив, використовуючи при цьому свої переваги у військовій силі, дипломатії, економічній могутності, технологічному або інтелектуальному розвитку. Цей принцип незалежно від зміни співвідношення в його структурі тих або інших елементів залишається найбільш важливим фактором геополітики. На сучасному етапі світового розвитку ведучою є та держава, сила якої головним чином вимірюється економічним, технологічним, інформаційним й інтелектуальним потенціалом.

*Принцип права* полягає в тому, що національна держава в міжнародних відносинах повинна опиратися не тільки на свою силу, але й дотримуватися норм міжнародного порядку.

### **3. Сучасні тенденції розвитку міжнародних відносин**

До основних тенденцій у розвитку сучасних міжнародних відносин варто віднести:

1. *Розсередження влади.* Іде процес становлення мультиполярного (багатополюсного) світу. Сьогодні все більшого значення у міжнародному житті набувають нові центри. Ідуть інтеграційні процеси в Європі. У Південно-Східній Азії виникли нові постіндустріальні держави – так звані «Азіатські тигри».

2. *Глобалізація міжнародних відносин.* Вона полягає в інтернаціоналізації економіки, розвитку єдиної системи світового зв'язку, зміні й ослабленні функцій національних держав, активізації діяльності транснаціональних недержавних утворень. На цій основі формується усе більш взаємозалежний і цілісний світ. Взаємодії в ньому набули системного характеру, коли хоч трохи серйозні зміни в одній частині світу неминуче відображаються в інших його частинах, незалежно від волі, намірів учасників таких процесів.

3. *Наростання глобальних проблем і прагнення держав світу до спільного їх вирішення.*

Саме поняття «глобальні проблеми сучасності» з'явилося в останній третині ХХ ст., коли після польотів у космос, випробувань атомної зброї, ряду природних катастроф, численних конфліктів стала очевидною уразливість самого життя на Землі. До глобальних проблем належать накопичення й удосконалювання зброї масового враження; збереження навколишнього середовища; міжнародний тероризм.

4. *Посилення поділу світу на два полюси з тенденціями до домінування держав, які пропонують нові вектори повернення до біполярного світу.*

#### **4. Україна в сучасному геополітичному просторі**

Розташування України в Південно-Східній частині Європи, в місці перетину трьох величезних геополітичних масивів — Євроатлантичного, Євразійського та Ісламського, створює унікальний цивілізаційний простір.

Концептуальні засади зовнішньої політики, закладені в «Декларації про державний суверенітет», «Основних напрямках зовнішньої політики України», «Концепції національної безпеки України» та інших важливих документах держави, знайшли узагальнене відображення в Конституції України.

Зовнішня політика України носить відкритий характер. Її головні завдання:

- діяльність із утвердження і розвитку незалежної демократичної держави;
- забезпечення стабільності міжнародного становища України;
- збереження територіальної цілісності й непорушності кордонів, установлення взаємовигідного співробітництва з усіма зацікавленими сторонами;
- захист прав й інтересів громадян та юридичних осіб за кордоном;
- налагодження нормальних добросусідських відносин із країнами ближнього й далекого зарубіжжя, підтримка правил міжнародного співіснування, проведення політики миру й співробітництва, активна участь у боротьбі за реалізацію загальнолюдських інтересів.

Пріоритетними напрямками двосторонніх відносин України є активний розвиток відносин із такими групами держав: прикордонні держави, західні держави-члени ЄС, географічно близькі держави. Відносини з ЄС є ключовим пріоритетом зовнішньої політики України, двосторонній формат стратегічного співробітництва з ЄС доповнюється багатостороннім форматом ініціативи «Східне партнерство», до якої залучена низка східноєвропейських країн (Білорусь, Молдова, Грузія, Вірменія, Азербайджан).

Досить важливим напрямком у зовнішній політиці України є її участь у діяльності міжнародних організацій. Україна нарощує свій внесок у зміцнення й відновлення ООН, виступає на підтримку дій ООН, спрямованих на врегулювання конфліктів на Близькому Сході й в інших регіонах. Особливе місце в зовнішній політиці України займає співробітництво з НАТО. Вживаються цілеспрямовані кроки щодо розширення, поглиблення, оптимізації цього співробітництва. Україна бере участь у загальній з НАТО програмі «Партнерство заради миру», співробітничав з Альянсом у сфері екології, перекваліфікації військовослужбовців, у подоланні наслідків надзвичайних ситуацій тощо.

Тривалий час основним принципом зовнішньої політики України було визначено багатовекторність з можливістю поєднання орієнтирів на співробітництво з ЄС, США та країнами СНД, РФ. Проте події початку ХХІ сторіччя змусили Україну переглянути пріоритети. Новими викликами для України у геополітичному просторі стала зовнішня агресія з боку сусідньої держави – Росії. Окупація частини



української території – Криму, та підтримка незаконних збройних формувань на частині території Донбасу зумовили зміни у векторах зовнішньої політики. На сучасному етапі актуальним напрямом зовнішньої політики України є посилення співробітництва з країнами ЄС, США та, безумовно, вирішення питання щодо НАТО.